

ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનું બૌદ્ધિક અને વૈચારિક પાસું

અલ્લાહ તુઆલાએ કુર્અન-મજૂદની જે પહેલી આપત અવતરિત કરી, તે જ્ઞાન અને વિદ્યાના મહત્વ અને તેની શ્રેષ્ઠતાની દલીલ છે. અલ્લાહ તુઆલાનો ઈરશાદ છે :

﴿أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ١ ﴾ خَلَقَ الْإِنْسَنَ مِنْ عَصِيقٍ ٢ ﴾ أَقْرَأْ وَرَبِّكَ الْأَكْرَمُ ٣ ﴾ الَّذِي أَعْلَمُ بِالْفَلَمِ ٤ ﴾ عَلَمَ الْإِنْسَنَ ٥ ﴾ مَا لَمْ يَعْلَمْ ٦ ﴾

العلق: ١ - ٥

અનુવાદ : “પઢો, (હે નબી !) પોતાના રબના નામની સાથે, જેણે સર્જન કર્યું, થીજ ગયેલા લોહીના એક લોચાથી મનુષ્યનું સર્જન કર્યું. પઢો, તમારો રબ ખૂબ મહેરબાન છે, જેણે કલમ વડે જ્ઞાન શીખવાડ્યું, મનુષ્યને એ જ્ઞાન પ્રદાન કર્યું જેને તે જાણતો ન હતો.” (સૂર: અલક, આ. ٩-٥)

એ જ પ્રમાણે અલ્લાહ તુઆલાએ જ્ઞાનીઓ અને વિદ્યાનોના સ્થાન અને દરજજાને પણ ઉચ્ચ કર્યા છે. અલ્લાહ તુઆલાનો ઈરશાદ છે :

﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ ١١ ﴾

المجادلة: ١١

અનુવાદ : “તમારામાંથી જેઓ ઈમાનવાળા છે અને જેમને જ્ઞાન પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે, અલ્લાહ તેમને ઉચ્ચ દરજજાઓ પ્રદાન કરશે.” (સૂર: મુજાદલા, આ. ٩٩)

હુજૂર અકરમ એ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિની ફળીલત (શ્રેષ્ઠતા) આ રીતે વર્ણવી છે :

«مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يُلْتَمِسُ فِيهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ» [બખરી, અબોડાઉ, ટરમ્દી, અબી માજે]

અર્થાત્, “જે વ્યક્તિ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે કોઈ માર્ગ પર ચાલે છે, અલ્લાહ તેની બરકતથી તેના માટે જન્મતનો માર્ગ સરળ કરી નાખે છે.” (બુખારી, અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી, ઈબને માજા)

આપ એ વધુમાં ફરમાવ્યું :

«طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ» [અબી માજે]

અર્થાત્, “જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પ્રત્યેક મુસ્લિમાન પર અનિવાર્ય છે.” (ઇબને માજા)

જ્યારે બદ્રના યુદ્ધમાં મુશ્શરિકોને કેદી બનાવવામાં આવ્યા, તો આપ એ તેમને એ શરતે મુક્ત કર્યા કે તેમાંથી દરેક વ્યક્તિ દસ સહાબા કિરામને લખવા-વાંચવાનું શીખવાડશે. મુસ્લિમાનોએ દરેક યુગમાં જ્ઞાન અને

વિદ્યાની પ્રાપ્તિનો પ્રબંધ કર્યો. તેમણે આપણા માટે એક મહાન સાંસ્કૃતિક ધરોહર છોડી છે, જેનાથી સંસ્કૃતિના દરેક ક્ષેત્રમાં તેની ઉત્કૃષ્ટતા અને વિશિષ્ટતાની અનુભૂતિ થાય છે. ઈસ્લામે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક સાધનો અને માધ્યમોનો પ્રબંધ કર્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે :

માસ્ટિચ્છદો :

માસ્ટિચ્છદ એ પહેલી પાઠશાળા છે, જેણે મુસલમાનો માટે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સૂચિના સર્જનહાર અલ્લાહની ઓળખનો દીપક પ્રજવલિત કર્યો. રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ મદીના હિજરત કર્યા પછી સૌથી પહેલા માસ્ટિચ્છદનું નિર્માણ કર્યું, જેનાથી મુસલમાનોના જીવનમાં તેના મહત્વનું અનુમાન કરી શકાય છે. મુસલમાનોએ સમજ લેવું જોઈએ કે માસ્ટિચ્છદ જ એ પહેલો તબક્કો છે, જેણે સંસ્કૃતિના નિર્માણ અને તેને ઉત્ત્રતિના શિખરે પહોંચાડવામાં મદદ કરી હતી. માસ્ટિચ્છદ મુસલમાનોનું સભા-ગૃહ હતું. તેઓ તેમાં એકઠા થતાં તથા દીન અને દુનિયાના મામલાઓ પર વિચાર-વિમર્શ કરતા. તેમાં અલ્લાહના જિક-અઝકાર (યાદ અને સરણ)ની બેઠકો લાગતી. નાના-મોટા બધા મુસલમાનો અહીં જ કુર્અનનું શિક્ષણ અને દીની બાબતોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરતા.

જે માસ્ટિચ્છદોનું ઈસ્લામી સંસ્કૃતિના નિર્માણ અને વિકાસમાં ચાવીરૂપ યોગદાન રહ્યું છે, તે છે : મકામાં માસ્ટિચ્છદ-હરામ, મદીનામાં માસ્ટિચ્છદ-નબવી, ફલસ્તિન (પેલેસ્ટ્રાઇન)માં માસ્ટિચ્છદ-અક્સા, દમાસ્કસમાં માસ્ટિચ્છદ-ઉમવી, મિસર (ઇજિન)માં માસ્ટિચ્છદ અનુભૂતિ બિન આસ અને માસ્ટિચ્છદ-અઝહર, ટ્યુનિશિયામાં માસ્ટિચ્છદ-કેરવાન અને આ ઉપરાંત અસંખ્ય માસ્ટિચ્છદો છે, જેણે ઈસ્લામની સેવા કરી, મુસલમાનોની સાંસ્કૃતિક ભવ્યતા અને ગૌરવને વૃદ્ધિ બધી અને મુસલમાનોની કેટલીય પેઢીઓનું પ્રશિક્ષણ કર્યું. આનાથી જાણ થાય છે કે સંસ્કૃતિના નિર્માણ અને વિકાસથી માસ્ટિચ્છદનો ગાઢ સંબંધ રહ્યો છે.

મકાતિબ :

આનાથી અભિપ્રેત એ શૈક્ષણિક નાની પાઠશાળાઓ છે, જેમાં લખવા-વાચવાની અને કુર્અનના શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોય. આ નાની પાઠશાળાઓમાં કુર્અનની વિદ્યાઓમાં નિપુણ ઉસ્તાદો (શિક્ષકો)ની એક ટીમ રહેતી હતી. આ ટીમના સાલ્ભ્યો બાળકોના શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણની જવાબદારી અદા કરતા હતા. જ્યારે લોકોની સંખ્યા વધારે થઈ ગઈ અને માસ્ટિચ્છદો નાની પડવા લાગી, ત્યારે ‘મકતબ’ (નાની દીની પાઠશાળા) શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં પહેલો તબક્કો હતો. ધીમે-ધીમે આવા મકાતિબ તમામ મુસ્લિમ દેશોમાં ફેલાઈ ગયા. તેનાથી શિક્ષણનો ખૂબ ફેલાવો થયો.

લાયબ્રેરીઓ :

મુસલમાન શાસકોએ વિભિન્ન વિદ્યાઓ, વિજ્ઞાન અને કળા-કૌશલ્યમાં લાભપ્રદ પુસ્તકોથી ભરેલી જુદી-જુદી લાયબ્રેરીઓની સ્થાપના કરી. બગાદાદ, દમાસ્કસ અને કાહિરા (કરો) વગેરે શહેરોને ઘ્યાતિ ત્યાંની લાયબ્રેરીઓથી

મળી, જે ઈસ્લામી જ્ઞાન અને વિદ્યાઓના તમામ વિષયોથી સંબંધિત ખોતો અને મૂળ પ્રતોથી ભરેલી હતી. આ પુસ્તકાલયોમાં, જેને સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ મળી તે ‘દારે હિકમત’ છે, જેની સ્થાપના ફાતમી શાસન-કાળમાં શાસક અમૃતુલ્લાહે હિ.૩૮૫ માં કરી હતી. આમાં અસંખ્ય પુસ્તકો મૂકવામાં આવ્યા હતા. આમાં કેટલાય ઓરડાઓ હતા. અમુકમાં વર્ગો ચાલતા હતા અને અમુક અભ્યાસ માટે વિશેષ હતા. ઈન્ડિયા સુંદર નક્શી-કામથી સુશોભિત કરવામાં આવી હતી. વિદ્યાર્થીઓની સેવા માટે નોકર-ચાકરો ખેડેપગે હાજર રહેતા. પુસ્તકોની કક્કાવારી પ્રમાણે સૂચિ હતી, જેને લઈને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને જોઈતા પુસ્તકો સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા. આમાં પુસ્તકો વાંચવા લઈ જવાની પણ સગવડ હતી.

મદ્રસાઓ :

અસંખ્ય મદ્રસાઓ છે, જેમાં કેટલાક મદ્રસાઓ શાસકો અને તેમના સંતાનો માટે વિશેષ હતા, જેમાં તેમને નેતૃત્વ અને હોદ્દાઓની જવાબદારી કેવી રીતે પૂરી કરવી તેના માટે યોગ્ય બનાવવામાં આવતા હતા, કેટલાક મદ્રસાઓ સાર્વજનિક હતા, જેમાં મુસલમાન બાળકોને જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને કળા-કૌશલ્યના જુદા-જુદા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

જુદા-જુદા શાસકોએ પોત-પોતાના શાસન-કાળમાં ખૂબ ભવ્ય અને આલીશાન મદ્રસાઓ ઊભા કર્યા. બગાદાદ, અસ્ફિહાન, બસરા અને મોસૂલ વર્ગોમાં આવા મદ્રસાઓની જાળ બિધાવેલ હતી અને સૌથી પ્રય્યાત મદ્રસો નૂરુદીન મહમૂદ ઝંગાનો છે, જે દમાસ્કસથી નજીક આવેલો હતો. તેને ‘મદ્રસાએ નૂરયા’ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેનું નિર્માણ હિ.૫૬૫ માં થયું અને તેનો વિસ્તાર ખૂબ મોટો હતો. તેમાં વર્ગ-ખંડો હતા, મસ્જિદ હતી, ઉસ્તાદો (શિક્ષકો) માટે બે ઓરડાઓ હતા, મદ્રસાના વહીવટદારોના રહેઠાણ હતા, સ્નાન-ગૃહ અને જાજરૂની સગવડો હતી. ખૂબ જ આકર્ષક ઈમારત અને સુંદર કળા-કારીગરીના લીધે તેની એક વિશિષ્ટ ઓળખ હતી. તેનું શૈક્ષણિક ધોરણ ખૂબ ઊંચું હતું.

આ મદ્રસાઓએ મોટા-મોટા આલિમો પેદા કર્યા. બાળકોની યોગ્યતાઓ અને કાબેલિયતનું અનુમાન લગાવવા માટે વિધિસર પરીક્ષાઓ યોજવામાં આવતી હતી. બાળકોની યોગ્યતા અને કાબેલિયતને ધ્યાનમાં રાખીને તેમનું માર્ગદર્શન કરવામાં આવતું હતું. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ખૂબ ઉંડો સંબંધ હતો. વિદ્યાર્થીઓને, અને વિશેષરૂપે હોંશિયાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન માટે સ્કોલરશીપ અને અન્ય સહૃદાતો આપવામાં આવતી હતી. ખેલ-કૂદનો પ્રબંધ હતો, મનોરંજનને અવકાશ હતો, જુદા-જુદા સ્થળોના પ્રવાસનું આયોજન કરવામાં આવતું હતું. બાળકોના શારીરિક અને બૌધ્ધિક વિકાસ અને સંવર્ધન માટે ખાસ વ્યવસ્થા હતી. તેના સાથે-સાથે છોકરીઓના શિક્ષણની પણ અલાયદી વ્યવસ્થા હતી અને તેમને એ જ પ્રમાણેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, જે છોકરાઓને આપવામાં આવતું હતું.

